

УДК 159.955; 159.953

А. С. Сігінішина

СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ МЕТАПІЗНАННЯ І МЕТАПАМ'ЯТІ ЗАКОРДОНОМ ТА НА ВІТЧИЗНЯНОМУ НАУКОВОМУ ПРОСТОРИ

У статті представлено підходи зарубіжних та вітчизняних вчених до вивчення метакогніції в цілому та метапам'яті конкретно, проаналізовано спільні та відмінні риси між підходами дослідників до проблеми. Також визначені основні проблеми та обмеження досліджень, що існують.

Ключові слова: метакогніція, метапам'ять, метакогнітивні судження.

В данній статтє представлені підходи зарубєжних и отечественных ученых к изучению метакогнции в целом и метапамяти в частности, проанализованы общие и отличительные черты подходов исследователей к проблеме. Также определены основные проблемы и ограничения существующих исследований.

Ключевые слова: метакогнитивная, метапамять, метакогнитивные суждения.

The article presents the approaches of foreign and native scholars to studying metacognition in general and metamemory in specific; the common and distinguishing features of scientists' approaches are analyzed. The main problems and limitations for the existing studies are defined.

Key words: metacognition, metamemory, metacognitive judgments.

Така галузь когнітивної психології як метакогнітивна психологія є порівняно новим напрямом, проте вона дуже динамічно розвивається та вивчається дедалі глибше науковцями всього світу. Проте варто звернути увагу на наявність різних поглядів та підходів до вивчення метакогнітивних процесів, у тому числі й метапам'яті. Вітчизняні вчені великою мірою опираються на теоретичну базу закордонних науковців, проте є аспекти, у яких погляди дослідників США та Європи дещо відрізняються від поглядів дослідників вітчизняного простору. Порівняння підходів цих двох сторін є доцільним та актуальним, адже воно дозволить окреслити сучасну ситуацію у вивченні метакогнітивних процесів та визначитися із власною позицією щодо цього питання.

Мета статті – визначити основні підходи до вивчення метакогніції та метапам'яті, порівняти теоретичну базу закордонних та вітчизняних дослідників й визначити проблеми у сучасному стані вивчення метакогнітивних процесів та метапам'яті.

Погляди закордонних науковців. Як відомо, вивчення метакогнітивного рівня пізнавальних процесів почалося наприкінці ХХ століття. Сам термін «метакогніція» був запропонований і визначений Дж. Флейвеллом (Flavell) у відомій публікації 1971 року [14]. Цей же науковець виділив такі основні категорії метакогнітивної психології, як метамислення, метапізнання та метапам'ять. Хоча іще у роботах Аристотеля, чії трактати датуються приблизно 340 р. до н.е., зазначалася важливість усвідомлення процесу пізнання та фіксування власних відчуттів [12], метакогнітивна психологія як напрям виникла порівняно нещодавно. Отже, можемо стверджувати, що шлях формування теоретичної бази та експериментальних досліджень метакогнітивного рівня у психології триває понад 40 років. Тому для окреслення стану вивчення метакогніції в загальному та метапам'яті конкретно у світі, перш за все варто визначити основні тенденції у роботі зарубіжних дослідників, їх підходи до вивчення цієї сфери та класифікації базових понять, проаналізувавши праці видатних науковців, створені за цей період часу.

Так, Дж. Флейвелл визначав метамислення як свідому регуляцію мислення, вважаючи, що метакогнітивне мислення є усвідомленим зусиллям індивіда, яке зазвичай спрямоване на вирішення конкретної задачі [14]. Науковець також визначив чотири основних умови, за яких відбувається процес метапізнання, а саме:

- новизна ситуації;
- зосередження на *способі* мислення;
- розходження у діяльності;
- наявність тривалого часу для вирішення задачі.

У рамках метакогнітивної психології Дж. Флейвелл досліджував метапам'ять; науковець одним із перших спробував окреслити її структуру та схему функціонування. У своїй праці про метапам'ять дослідник зазначав, що вона складається з таких процесів:

- інтелектуальне структурування і збереження інформації;
- інтелектуальний пошук і виправлення інформації у пам'яті;
- інтелектуальний контроль процесу запам'ятовування [14].

Як бачимо, Дж. Флейвел використовував інтелектуалістичний підхід до вивчення метакогнітивних процесів. Більшість дослідників метарівня до сьогодні спираються на Дж. Флейвела та його теорію, і, хоча його класифікації були видозміненими в ході вивчення теми, основні положення, запропоновані науковцем, досі залишаються ключовими для дослідників.

Послідовник Дж. Флейвела, американський вчений А. Браун (Brown) також зробив вагомий внесок у розвиток метакогнітивної науки. Він розглядав метакогнітивні процеси як такі, що запускаються індивідом свідомо для вирішення певного завдання. Так, А. Браун припускав, що метамисленнєві процеси залучаються до діяльності індивіда за умови його достатньої мотивації для вирішення задачі. Науковець також вважав, що людина використовує метамислення лише для вирішення задач із високим рівнем складності [10]. Метамислення, на думку А. Брауна, має такі основні функції, як планування, регуляцію та узгодження процесів мислення [6]. Варто зазначити, що інший дослідник, В. Сатріане (Satriane) не лише погоджувався із цією позицією, але й стверджував, що метакогнітивну здатність, тобто здатність до метапізнання, метамислення та метапам'яті, можливо формувати та розвивати [10].

Подібну позицію щодо метамислення відстоював і американський дослідник В. Пінар (Pinar), вивчаючи цей процес у ключі регулятивних функцій. Окрім названих Брауном функцій метамислення – планування, регуляції та узгодження, В. Пінар виділив також функцію контролю процесів мислення [16].

Усі вищезгадані науковці розглядали метакогнітивні процеси з погляду метакогнітивної регуляції. Проте американські вчені В. Шнайдер та М. Преслі (Schneider, Pressley) виділили іншу метакогнітивну категорію – метакогнітивні знання. Саме розділення метакогнітивної регуляції та метакогнітивного знання стало переходом на новий рівень дослідження метакогнітивних процесів та явищ. Так, згідно з В. Шнайдером та М. Преслі, метакогнітивна регуляція включає в себе моніторинг та контроль метакогнітивних процесів, тоді як метакогнітивне знання належить до знання індивіда про можливості власного пізнання, мислення, та пам'яті [17].

Саме аспект метакогнітивного знання був об'єктом дослідження американського вченого Х. Уелмана (Wellman). Науковець виділяв такі явища метамислення:

- 1) перманентні знання індивіда про задачі мислення;
- 2) знання індивіда про стан свого мислення в певний момент часу;
- 3) регуляція і контроль процесу мислення;
- 4) усвідомлення емоцій, що виникають у процесі пізнання [22].

Варто зазначити, що ці явища стосуються також метапам'яті як процесу, нерозривно пов'язаного із іншими процесами метакогнітивного рівня. Нерозривність та взаємозалежність процесів метакогнітивного рівня підкреслена також у дослідженнях М. Верда (Verde), який розрізняв такі аспекти у метакогнітивних судженнях, як *знати* інформацію та *пам'ятати* інформацію [19]. Часто індивіду важко визначити різницю між цими поняттями, адже процеси метапам'яті та метапізнання тісно пов'язані між собою.

Безумовно, у вивченні метапам'яті американські та європейські вчені досягли неабияких результатів. Так, сучасні емпіричні дослідження спрямовані на вивчення елементів структури метапам'яті, таких як моніторинг та контроль, а також інших процесів, які взаємодіють із метапам'яттєвими процесами та впливають на ефективність пригадування та предикативну валідність метапам'яттєвих суджень. Вивченню цих питань свої роботи присвятили такі науковці, як К. Уолхайм, Б. Шварц, Дж. Меткалф, Дж. Данлоскі, Р. Бйорк та інші [13; 17; 19].

Спільна праця Дж. Флейвела та Х. Велмана, відома як метапізнавальна теорія (1972), передбачала виділення двох основних категорій метапам'яті, а саме – категорії «сензитивність» та категорії «зміни». Так, до першої категорії науковці зараховували несвідоме, імпліцитне знання про те, коли необхідно залучити пам'ять. Друга ж категорія, «зміни», на думку Флейвела та Велмана, включала свідоме та фактичне знання про вплив таких змінних як особа, завдання та стратегія на функціонування пам'яті [21]. Пізніше, на основі цих двох категорій були створені поняття процедурного метакогнітивного знання та декларативного метакогнітивного знання відповідно. Ця теорія пізніше була розвинена та доповнена дослідниками С. Періс та І. Ока (Paris, Oka), які у своїй праці (1986) запропонували поняття умовного метакогнітивного знання, яке можна описати як «знання чому» [15]. Дослідження останніх зосереджувалося на здатності дітей обґрунтувати чи пояснити власні рішення, які їм довелось прийняти у процесі запам'ятовування. Саме тому третьою категорією у теорії Дж. Флейвела та Х. Велмана стала категорія «умови». Таким чином, список метакогнітивних знань, що включав *декларативні знання* конкретної інформації та *процедурні знання* про те, коли треба залучити пам'ять, був доповнений *умовними знаннями*, тобто стратегією використання процедурних і декларативних знань за певних умов. Ця теорія окреслила структуру метапам'яті та її функціонування залежно від якісних показників вищезгаданих категорій.

Погляди вітчизняних науковців. Звичайно, більшість науковців пострадянського простору спираються на розробки своїх закордонних колег. Зокрема, базові теоретичні положення у сфері метакогніції

та метапам'яті, розроблені Флейвелом, лягли в основу практично усіх вітчизняних досліджень. І все ж існують певні відмінності у постановці проблеми, визначенні базових понять та у класифікаціях певних категорій.

Так, результати досліджень В. Ляудіс підтверджують ствердження Дж. Флейвела, А. Брауна, Х. Уелмана та інших про те, що метапам'ять як основна категорія метакогніції виникає внаслідок свідомого зусилля індивіда та на основі рефлексивних регуляцій мислення [8]. Учена виділяє такі рівні метапам'яті:

- 1) попереднє налаштування індивіда на згадування;
- 2) рефлексивні операції пошуку інформації.

Незважаючи на те, що В. Ляудіс є сторонницею рефлексивного підходу до вивчення метапам'яті, вона все ж вважає метапам'ять властивістю лише певної групи індивідів, а отже, визнає певну зумовленість наявності метапам'яті. На думку дослідниці, метапам'ять виникає як наслідок розвинутої форми мимовільного запам'ятовування, але лише за умов досконалості суб'єкта у певному виді діяльності [8; 10]. Іншими словами, метапам'ять є властивістю лише висококваліфікованих професіоналів. Це припущення певним чином переформується зі ствердженням В. Сатріане про те, що метапам'ять можна формувати, адже з підвищенням кваліфікації та професіоналізму зростає також здатність індивіда до метапам'яті.

Це ствердження В. Ляудіс було підтверджено дослідником С. Кисіль, який, спираючись на результати власного експерименту, дійшов висновку, що здатність до метапам'яті залежить від професійного рівня індивіда. Крім того, науковець зазначає, що мисленнєві функції є лише одним із елементів системи пам'яті, які індивід запускає лише за умови, коли задача, яку потрібно вирішити, має високий рівень невизначеності [6]. Іншими словами, метапам'ять як рефлексивний процес відбувається постійно; фактично, індивід підлаштовує уже отримані знання для застосування у конкретній ситуації. Мислення ж є, по суті, виходом за рамки уже інформації, що існує, та розробкою нових стратегій поведінки, а отже, воно використовується індивідом лише в разі потреби, тобто за наявності дуже складних задач. У цьому контексті варто згадати слова іншого вітчизняного науковця, видатного дослідника Л. Виготського, який досліджував пам'ять задовго до того, як науковці зацікавилися її функціонуванням на мета-рівні. Учений зазначає, що «важно не *якої* пам'яттю обладает индивид, а *как* он ее использует» [1]. Дослідник був переконаним, що вміль та ціленаправлене керування власною пам'яттю може дати вищий ефект, аніж природні задатки пам'яті, які не розвиваються. Цю ідею можна співставити із аргументами вищезгаданих вітчизняних науковців про те, що індивід може частково управляти процесами метапам'яті, але не може вплинути на її наявність.

Відомий російський дослідник метакогніції, А. Карпов має дещо іншу позицію, вважаючи, що варто диференціювати практичне та теоретичне мислення. Так, науковець розрізняє два модули рефлексії: когнітивний (до якого належить теоретичне мислення) та регулятивний (до якого належить практичне мислення) [4]. Водночас, М. Холодна стверджує, що механізми метакогнітивної регуляції залежать від різних когнітивних стилів, тим самим вказуючи на нероздільність двох вищезгаданих модулів рефлексії [11]. Позиція М. Холодної узгоджується з думками, висловленими В. Ляудіс та С. Кисіль, адже вона вказує на необумовлений зовнішніми чинниками характер метапам'яті. Інший же дослідник, Є. Савін, висловлює ідею, що «знание о собственном знании выступает как важнейший регулятор познания» [10]. Науковець, чий роботи спрямовані на вивчення ранніх етапів розвитку метапам'яті та навичок роботи із нею, спирається на методи вивчення метакогніції Піаже, який вказував на важливість знання індивіда про можливість власного пізнання, що грало визначальну роль у розвитку метакогнітивних навичок у дітей.

Науковці когнітивної лабораторії МГУ ім. Ломоносова, зокрема А. Россохін, вважає, що варто відділити метакогнітивний підхід від рефлексії. Учений, який присвятив свою наукову діяльність дослідженням рефлексії у видозмінених станах свідомості, наголошує на тому, що «В исследованиях когнитивной и метакогнитивной психологии все функции рефлексии замещаются метакогнитивными процессами» [9]. І справді, таке ствердження дослідника не є безпідставним, адже у роботах вітчизняних науковців часто має місце подібне заміщення. Для прикладу, А. Карпов та І. Скитяєва у своїй спільній праці зазначають, що об'єктом рефлексії дуже часто є самі психічні стани індивіда, що дає змогу стверджувати, що у більшості випадків рефлексія набуває усіх атрибутів метакогнітивних процесів, які автори визначають як «состояния, содержание которого заключается в осознании и последующей возможности регуляции своих же собственных состояний» [5]. Таке заміщення, на думку автора, не лише витісняє рефлексію як вагому функцію саморегуляції, а й знецінює її зміст та сутність. Таким чином, А. Россохін доводить необхідність вивчення метакогнітивних процесів як таких, які відбуваються за рамками рефлексії, не допускаючи утотоження цих понять.

Цікавим доповненням до наявних теорій є ідея А. Карпова про те, що, окрім метакогнітивних, існує чимало інших метапроцесів. Зокрема, науковець виділяє метарегулятивні, метаемоційні та мета-

мотиваційні процеси [4]. Таким чином, науковець представляє новий рівень психологічної організації діяльності індивіда, метапроцесуальний рівень. У своїх дослідженнях науковцю вдалося синтезувати такі вагомі галузі сучасної психології, як психологію теорії діяльності та когнітивну психологію.

Варто зазначити, що дослідження А. Карпова у сфері метапам'яті мають неабияке значення для вітчизняної науки, адже учений не лише ґрунтовно аналізує праці видатних світових дослідників, але й впорядковує їх, структурує та інтегрує у вітчизняний науковий простір. Так, у спільній праці із І. Скитяєвою науковець розглядає вищезгадану метапізнавальну теорію Дж. Флейвела та Х. Уелмана, а також наводить схему структури метапам'яті, спираючись на теорію закордонних колег.

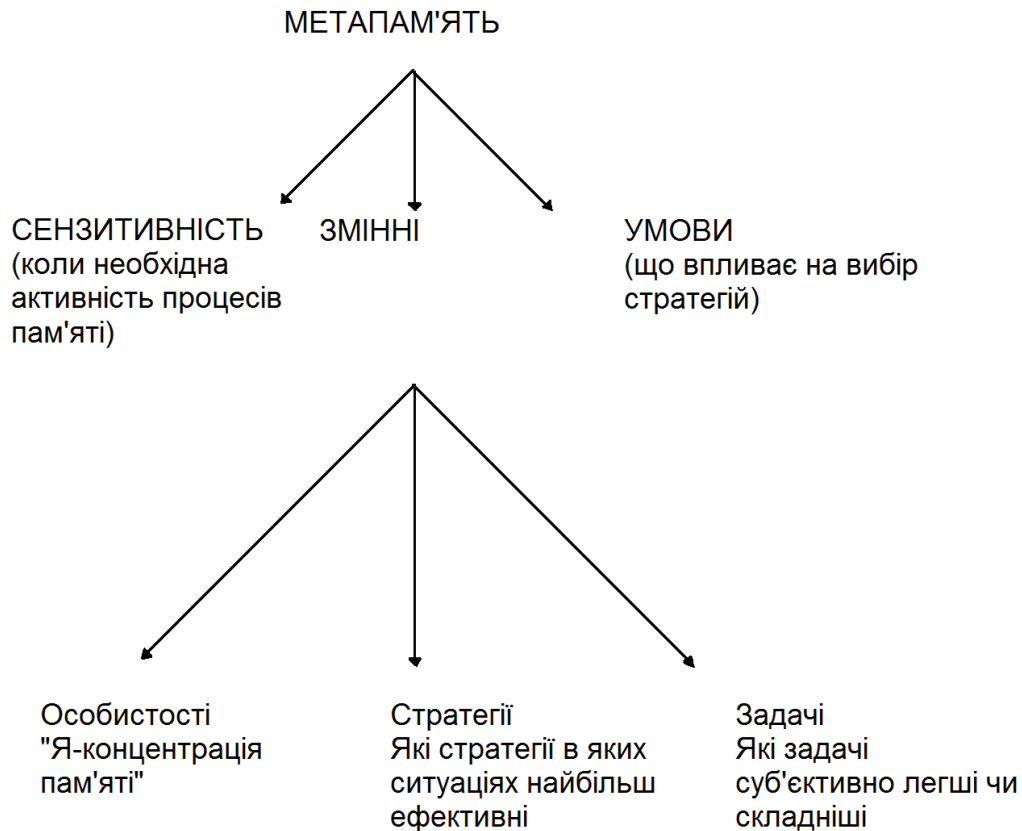

Рис. 1. Категорії метапам'яті (адаптов) [5]

Як бачимо, автори ілюструють категорії метапам'яті, запропоновані Флейвелом та Велманом, а також враховують три базові елементи категорії «змінні»: особистості, стратегії та задачі. Саме усвідомлення цих змінних забезпечує ефективне функціонування метапам'яті під час виконання комплексних когнітивних завдань, зокрема таких як розуміння, вивчення та відтворення текстових матеріалів.

Сучасний стан вивчення метакогніції і метапам'яті та обмеження досліджень, що існують. На сьогодні метапам'ять як основний процес метакогніції вивчається такими установами, як Міжнародна асоціація метакогніції (IAM), Американською психологічною асоціацією (APA), а також у лабораторіях при Колумбійському та Варшавському університетах та у деяких інших закладах. На пострадянському просторі вивченням метапам'яті займаються Лабораторія когнітивних досліджень Томського національного університету, лабораторія когнітивної психології при Інституті психології ім. Костюка, у когнітивній лабораторії Національного університету «Острозька академія» та у інших закладах.

Однак, незважаючи на загальний стрімкий розвиток науки, існують певні спірні аспекти та проблеми у вивченні проблем метакогніції в загальному та метапам'яті конкретно. Так, А. Карпов зазначає, що проблема вітчизняних дослідників у тому, що процеси метакогніції вони вивчають як окремі, незалежні явища, тоді як жоден метакогнітивний процес не може існувати сам по собі. На думку дослідника, метапам'ять залежить від пам'яті та мислення, які, своєю чергою, залежать від когнітивних стилів та від низки інших чинників [4]. Саме тому метакогнітивний рівень не варто відділяти від інших рівнів психології, а метакогнітивні процеси необхідно вивчати в контексті складної системи людської психіки. Інший учений, П. Гальперин висловлює подібну думку, стверджуючи, що вивчення уваги (одного з ключових аспектів метапам'яті) як самостійного процесу є неможливим, адже увагу важко зафіксувати; вона швидше використовується для характеристики інших психічних процесів [2].

У своїй спільній праці дослідники А. Карпов та І. Скитяєва відзначають іншу наявну проблему у вивченні метапам'яті. Науковці вказують на методологічну обмеженість дослідників, яка зумовлена сумнівним рівнем точності та об'єктивності метакогнітивних суджень. Так, автори підкреслюють, що досі не визначено дієвого способу зафіксувати метакогнітивне судження досить точно, відрізняючи відчуття знання від ілюзії знання [5].

Як уже було згадано раніше у цій статті, інший дослідник, А. Россохін, порушує таку проблему як часте заміщення у дослідженнях рефлексивних процесів метакогнітивними. Науковець наполягає на тому, що ці два рівні необхідно диференціювати, адже при вищезгаданому заміщенні зникає особистісний характер рефлексії в цілому.

Серед інших проблем у дослідженні метакогніції та метапам'яті можна виділити проблему метакогнітивних стратегій. У той час, як більшість науковців вказують на необхідність обрання правильної метакогнітивної стратегії, опис хоча б однієї такої стратегії в науковій літературі практично відсутній. Також варто зазначити і про недостатню кількість емпіричних досліджень у галузі метапам'яті на вітчизняному просторі. Так, експериментальні дослідження науковців із закордону залишаються основним джерелом знання про механізм функціонування метапам'яті та метапам'яттєвих суджень.

У ключі вивчення метапам'яттєвих суджень ми можемо виділити таку проблему, як відсутність чіткої класифікації всіх наявних суджень. Наявні класифікації закордонних вчених відрізняються між собою, і жодну із них не можна вважати вичерпною, адже у сучасних дослідженнях науковці пропонують все нові судження та формулювання назв суджень. На цьому етапі вивчення метапам'яті, загальної класифікації усіх метапам'яттєвих суджень не існує. Іншою складністю є створення такої класифікації українською мовою зі збереженням значення та назв наявних метапам'яттєвих суджень.

Метакогнітивна психологія є досить молодою галуззю психології, чия методологічна та теоретична база знаходиться на етапі формування. Оскільки у процесі цього формування беруть участь науковці всього світу, існують певні розбіжності у їх підходах та поглядах. Проте, оскільки першими та найбільш вичерпними в галузі метакогніції та метапам'яті були теоретичні розробки американських вчених, їх здобутки слугують як основа для подальших досліджень науковців світу. Саме тому існує чимало спільних поглядів і підходів до вивчення метапізнавальних процесів у роботах американських, європейських та вітчизняних дослідників.

Варто також зазначити, що існує чимало недоліків на сучасному етапі вивчення метакогніції, серед них вивчення метакогнітивних процесів окремо від інших процесів психіки, відсутність чіткого опису метакогнітивних стратегій, відсутність єдиної класифікації метапам'яттєвих суджень тощо. Подальші дослідження проблем метакогніції та метапам'яті дозволить усунути наявні недоліки у дослідженнях, а також експериментально підтвердити чи заперечити ствердження певних науковців.

Література:

1. Выготский Л. С. К вопросу о компенсаторных процессах в развитии умственно отсталого ребенка (стеногр. доклад на конф. работников вспомогательных школ) [Электронный ресурс] / Л. С. Выготский // Литература и Жизнь. – Режим доступа : http://dugward.ru/library/vygotskiy/vygotskiy_k_voprosu_o_kompensatornyh.html.
2. Гальперин П. Я. К проблеме внимания / П. Я. Гальперин // Доклады АПН РСФСР. – 1958. – № 3. – С. 534-541.
3. Карпов А. В. Закономерности взаимосвязи теоретического и практического мышления / А. В. Карпов // ЧФ: Балтийский Психолог. – 2009. – № 1. – С. 21–35.
4. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности / А. В. Карпов. – М. : Институт психологии РАН, 2004.
5. Карпов А. В. Психология метакогнитивных процессов личности / А. В. Карпов, И. М. Скитяева. – М. : Институт психологии РАН, 2005.
6. Кисель С. Г. Значение реконструктивного мышления в профессиональном обучении / С. Г. Кисель // Проблеми інженерно-педагогічної освіти: збірник наукових праць УПА. – 2005. – № 159. – С. 378.
7. Кисель С. Г. Реконструктивное мышление как фактор успешности профессионального обучения / С. Г. Кисель // Вестник Балтийской педагогической академии. – 2006. – № 65. – С. 17–22.
8. Ляудис В. Я. Психологические проблемы развития памяти [Электронный ресурс] / В. Я. Ляудис // Psychology Online – 2009. – Режим доступа : <http://www.psychology-online.net/articles/doc-1418.html>.
9. Россохин А. В. Рефлексия и внутренний диалог / А. В. Россохин // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2010. – Т. 7. – № 2. – С. 84–85.
10. Савин Е. Ю. О некоторых направлениях изучения метакогнитивных процессов в психологии / Е. Ю. Савин // Психология когнитивных процессов: Материалы 2-й Всероссийской научно-практической конференции. – Смоленск : Универсум, 2005. – С. 1–4.
11. Холодная М. А. Когнитивные стили: О природе индивидуального ума / Холодная М. А. – СПб. : Питер, 2004. – 384 с.
12. Aristotle. [transl. Beare, J. I.] On Memory and Reminiscence [Электронный ресурс] / Aristotle // The University of Adelaide. – 2005. – Режим доступа : <http://ebooks.adelaide.edu.au/a/aristotle/memory/>.
13. Dunlosky J., Bjork R. Handbook of Metamemory and Memory / J. Dunlosky, R. Bjork. – New York : Psychology Press, 2008. – 481 p.

14. Flavell J. H. Metacognition and cognitive monitoring: a new area of cognitive developmental inquiry / J. H. Flavell // *Am Psychol.* – 1979. – № 34. – P. 906–911.
15. Paris S. G. Children's reading strategies, metacognition, and motivation / S. G. Paris, E. R. Oka, E. R. // *Developmental Review.* – 1986. – № 6. – P. 25–56.
16. Pinar W. F. What is curriculum theory? / W. F. Pinar. – New York : Routledge, 2011.
17. Schneider W. The development of metacognitive knowledge in children and adolescents: Major trends and implications for education / W. Schneider // *Mind, Brain, and Education.* – 2008. – № 2 (3). – P. 114–121.
18. Schwartz B. Cue familiarity but not target retrievability enhances feeling-of-knowing judgments / B. Schwartz, J. Metcalfe // *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition* – 1992. – № 18 (5). – P. 1074–1083.
19. Verde M. F. Associative interference in recognition memory: A dual-process account / M. F. Verde // *Memory & Cognition.* – 2004. – № 32 (8). – P. 1273–1283.
20. Wahlheim Ch. Predicting memory performance under conditions of proactive interference: Immediate and delayed judgments of learning / Ch. Wahlheim // *Memory & Cognition.* – 2011. – № 39. – P. 827–838.
21. Waters H. S. Metacognition, strategy use and instruction / H. S Waters Schneider, W. – NY : The Guilford Press, 2010.
22. Wellman H. The origins of metacognition // Forrest-Pressley, D, MacKinnon, G & Waller, T (Eds) // *Metacognition, Cognition and Human Performance.* – 1985. – № 1. – P. 1–31.